

Jakab Dénes Barna

Vázlat a területi állam filozófiai eszmetörténetéhez

kiegészítő 26

Bevezető és metaelmélet: a történeti kontingencia és az állam

A konferencia témájául választott nemzetállam ontológiai, episztemológiai pozícióját a veszfáliai politikaelmélet szilárdan kódolta be egy mozdulatlan, szorosra zárt, paradigmatismszerű rendszerbe. Hogyan jellemezhető ez a térszerkezet?

Az újkori politikaelmélet szerint az állam tágas és az ember természeti képességeihez mérten mindenképpen átfoghatatlan területeken lakó polgárok szervezete, amelynek egységes, hierarchikusan felépített, centralizált döntéshozatali eljárások kölcsönöznek hatékonyságot és stabilitást.¹ A terület mértékéből adódó problémák megoldására egyrészt az adminisztráció, másrészt az államnak és a technikának az infrastruktúrában adódó összekapcsolása szolgál. A terület fokozatosan válik az állam semleges meghatározó elvévé, azáltal, hogy állampolgárait szubsztanciális ismérvektől (származási, konstitutív morális vagy tudatbeli helyzetüktől) eltekintve, csupán az ott-tartózkodás instrumentális kritériuma alapján definiálja. A térbeli dimenzió olyan egyszerű logikai definíciós támpontot kínál, hogy Piaget szerint itt egyenesen az egyik alapvető kognitív szerkezetével állunk szemben. Történeti földrajzi és antropológiai megközelítésű művében Robert Sack ezt az ismeretelméleti és kognitív szempontot tekintette a területi társadalom lényegének, szemben az ösztönös birtoklás, a felségterületek kialakítására való törekvést előtérbe helyező, állatot és embert összehasonlító etológiai, biológiai megközelítésekkel.² Hogy ez az osztályozási

¹ Ez a döntéshozatali gépezet jelenti a szuverenitás belső oldalát. Ez a hobbesi logika egyenlő mértékben hatja át állam- és kormányzati formától függetlenül az abszolút monarchiát, a republikánizmust és a liberális demokráciát is. Ha hobbesi logikával elfogadjuk az államrezon kiindulópontját, akkor nehezen feloldható apóriákhoz jutunk még akkor is, ha a többség-kisebbség kérdéshez nem a nemzetiségi szempontból közelítünk. A többség zsarnokságát firtató filozófiai és politikai eszmetörténet még a nacionalizmus-kutatások előtt demonstrálta ezt, figyelmeztetve arra, hogy az ideálisan működő demokrácia is magában rejt a zsarnokság lehetőségét. Az e gondolkodásmóddal szembeni kihívást nem is annyira az egyéni jogokat deklaráló Constant, hanem a demokrácia közjogi oldalát újraértékelő poliarchikus (Dahl) és a *kinder-gentler* (Lijphart) konszociációs demokráciák jelentik, amelyek a hatalom valamiféle szétszórását tartják kívánatosnak, nemcsak a hatalmi ágak egyszerű elválasztását.

² Piaget szerint az emberi pszichés fejlődés a dolgokat kétféle kritérium alapján osztályozza, az egyik a tárgyak tulajdonságait, a másik a lelőhelyüket emeli ki. A

hajlam milyen antropológiai és politikai kifejeletet teremt a társadalmiasulással járó halmozódás egy kritikus tömegén túl, azzal kapcsolatban megkerülhetetlen Foucault individuáció-elméletének tanulsága. A szuverén territorialitás logikája, a fegyelmező és büntető adminisztratív állam tehát megelőzi a nemzetek kialakulását. A vérségi, nomád vagy interperszonális alapú középkori társadalmak erőterének csomópontjain egymáshoz szervesen kötődő és szubsztantív minőségű, kevésbé formalizálódott emberi kapcsolatok álltak. Ezzel szemben Foucault számára a modern társadalom intézményeit, így az államot is a – Jeremy Benthamtól átvett – panoptikus börtön építészeti és működési törvényszerűségei hatják át, amelyben a kivételes megfigyelő pozícióba helyezett hatalmi központ és az ellenőrzés alatt tartott alanyok egyoldalú viszonya, sajátos térbeli és funkcionális elhelyezése szavatolja a hatalom automatikus működését.³ A társadalmat a hatékony ellenőrzés végett a lehető legapróbb részekre kell osztani, és mindegyik individuumot egy ilyen tér-cellába kell beállítani és elrekeszteni, ezért „kerülni kell a csoportokra szakadást, fel kell számolni a kollektív képződményeket, meg kell vizsgálni a zavaros, feltűnő vagy bujkáló tömegességet”, diktálja a modern ellenőrzés logikája.⁴ A modern individuum helyét a földrajzi tér felparcellázása mellett a funkcionális elrendezés is kijelöli. Ez utóbbit azoknak a gyakorlatoknak, manővereknek és taktikáknak az elsajátítása és elsajátíttatása alakítja ki, amelyekben az individuum részt vesz, és amelyeket a hatalom jóváhagy, megerősít vagy kiolt. Mindezek alapján a rendszer optimális tulajdonsága olcsóságában, diszkréciójában, maximális befolyásolási képességében és a hatalmi apparátus maximális teljesítményének előidézésében áll, mondja Foucault, vagyis abban, hogy a rendszer valamennyi elemének engedelmességét és hasznosságát növelni tudja.⁵ A gondolatmenet végére Giddens és követői felidézésével tehetünk pontot. Munkájukban kristályosodik ki egy olyan, többnyire képszerű leírás az államról, amelyben a nemzetállam történetileg kialakult funkciója szerint „egy lehatárolt hatalom-tároló”, „a modernitás legfontosabb hatalom-tárolója” – amihez Giddens követői hozzáteszik, hogy nemcsak a hatalmat, hanem a vagyont és a nemzetgazdaságot, másodsorban a kulturális identitás tényezőit, harmadsorban pedig a jóléti javakat is összefogó gyűjtőeszköz, tároló (*container*).⁶

szuverenitás és a territorialitás tipikus példa a másodikra, mondja Sack. A szuverenitás vagy a „területi ellenőrzés” fogalmi nem teljesen fedik a sokkal átfogóbb „territorialitást”. Ez utóbbi „az egyének vagy a közösségek azon kísérlete, hogy meghatározzák, befolyásolják vagy ellenőrzik az embereket, a jelenségeket, a viszonylatokat azáltal, hogy egy földrajzi térségnek határt szabnak, fölöttük pedig ellenőrzést követelnek”. Robert David Sack: *Human territoriality. Its theory and history*. Cambridge University Press, 1986, 19–21.

³ Michel Foucault: *Felügyelet és büntetés*. Gondolat, 1990, 274.

⁴ I. m. 195–196.

⁵ I. m. 296.

⁶ „A nation-state is, therefore, a bordered power-container – as I shall argue, the pre-eminent power-container of the modern era”, írja Giddens: *A contemporary critique of historical materialism*. Vol. 2. *The nation state and violence*. Berkeley-London, [1985] 1987, 120. A metafora kiterjesztése Peter J. Taylor politikai földrajztudós nevéhez

Az állam zártságának egy további oldala a szuverenitás külső elméletével való összevetésben tárul fel.⁷ A politikai rendszer kétszintes építményében, a nemzeti és nemzetközi politika arénájában – az állampolgárok egymáshoz való viszonyához hasonlóan – maga az állam is csak individuuum, szemben más államokkal. Ezért végső azonosulásra, lojalításra, csoport-aggregációra, vagy nevezük bárminek, ami más, mint saját nemzeti mitológiája, az állam nem adhat alapot – még akkor sem, ha ezt antropológiai vagy szociológiai tényezők különösen indokolnák – anélkül, hogy ezzel ne szabadítana fel létérdekével, egyéniségével nehezen összeegyeztethető centrifugális energiákat. A nemzeti önrendelkezési jog virtuálisan egy új államszerű entitást teremt, ami individuumbként vonatkozhatna az államrendszer más államaira, és strukturálisan alkalmas lenne nemzetközi jogalanyként megnyilvánulni.⁸ Strukturálisan és virtuálisan, mert mind a nemzetközi jog – amely ma *de jure* nem tekinti nemzetnek, következésképpen az önrendelkezési jog alanyának a kisebbségeket –, mind pedig részben maguk a szecesszió kérdésében óvatos kisebbségek is *status quo* pártiak. Összegezve: a kollektív jogok alapján kialakítandó nemzeti önrendelkezés nem egyeztethető össze a külkapcsolataiban és belső politikai viszonyaiban egyaránt individualista modern politikaelmélet alapfogalmaival,⁹ működési mechanizmusaival, de a nemzetiségi kérdést, amint az alább kiderül, máshonnan lehet és kell megközelíteni.

fűződik. Lásd P. J. Taylor: The state as container: territoriality in the modern world-system. *Progress in Human Geography*, 18. (1994)/2, 151–162.

⁷ A kontraktualisták ezt a kérdést még nem látták tisztán, nem így Hegel, aki messzemenő következményeket tulajdonít az állam és az állampolgárok, a totalitás és az egyének dialektikájának. Az állam „legsajátabb mozzanata – igazi végtelensége mint minden végesnek eszmeisége benne –, az az oldal, amelyben a szubsztancia mint az abszolút hatalom minden egyessel és különlegessel szemben, az étellel, tulajdonnal és ennek jogaival, valamint tágabb körökkel szemben, ezek *semmisségét* [kiemelés – J. D. B.] létezésre juttatja és tudatossá teszi” – fogalmazott Hegel. Szerinte az állam mint *magáértvaló* lét magába szippantja az egyének, a civil társadalom és a korporációk különlegességét, és ezáltal válik egységgé. Ám ezzel az egyesítő mozzanattal az állam maga is különlegessé válik, és kizárólagos lesz: „Az egyéniség mint kizárólagos magáértvaló lét megjelenik *mint viszony más államokhoz*, amelyek mindegyike önálló a többivel szemben”. Lásd Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971, 321–343. §.

⁸ Vernon van Dyke és mások elképzelése az államról mint *a közösségek közösségéről* nincs kellően tekintettel a nemzetközi rendszerre, és ezért feltételezi, hogy az állam – mintha csak önmagában létezne – problémamentesen részekre oszthatja szuverenitását, amelynek summája úgyis változatlan marad.

⁹ Bíró Gáspár: Kollektív jogok és contractus. *Regio*, 1997/1. A szerző szerint a kollektív jogok szembeállítása az egyéni jogokkal, a kollektív jogok normatív meghatározása üres intellektuális okoskodás. A jogászok és a politikusok számára a jogok kodifikálhatósága fontosabb. Tartalmilag a kisebbségi kollektív jog mindig részjoga a többségi kollektív jognak. Logikailag legfontosabb tartalma az önálló államhoz való jog, amit paradox módon egy olyan állammal szemben kellene érvényre juttatni, amelynek magának joga van a létezéshez.

Az újkori politikaelméleti paradigma megkerülése végett a középkor nem kizárólagos, non-territoriális, mondhatni sajátos univerzalizmusát mai igények szerint kellene aktualizálni, amihez a komunitárius filozófia alkalmas társadalomelméleti háttérrel biztosíthat, és a nemzetiségi kérdésnek is nyújthat egyfajta megoldást.¹⁰ Az állam globális válsága az elmúlt húsz évben egyébként is a figyelem középpontjába állította a nem-területi politikai szerveződési formákat (aminek a filozófia történetében is voltak előzményei) és a paradigmán túli gondolkodást. Jelzésértékű, hogy a nemzetiségi autonómia eszközei – mint a regionális autonómia, a föderáció – középkori eredetűek, a birodalmi provinciák és a szabad városok municipális autonómiáját idézik, ezért egyesek az újkori fejlemények szempontjából rendszerhibának tekintik őket.¹¹

A címben ígért eszmetörténeti vázlat metaelmélete a *történeti szociológia*.¹² Ezen az Arisztotelész, Tocqueville és Weber nevével jellemezhető társadalom-bölcseleti megközelítési módot értem. A területiségről szóló filozófiai eszmetörténeti toposzok könnyebben interpretálhatók, ha feltesszük, hogy az antik, a középkori, a modern és a posztindusztriális társadalmak között alapvető szerkezeti különbségek vannak, és ezeket a toposzokat összekapcsoljuk e változások történetével. Ennek a történeti dinamikának részletes taglalása nem célja a dolgozatnak. Röviden annyit kell megjegyeznünk, hogy modern területi államról csak a 17. századtól, a vesztfáliai békeszerződéstől kezdődően beszélünk. A folyamat kiváltó okai közé sorolják az exkluzív magántulajdoni rendszer tényleges kialakulását, a tőke és a hatalmi eszközök egy kritikus küszöbön átforduló felhalmozódását, illetve a Habsburg hegemonia letörése érdekében egalitárius alapokra helyezett nemzetközi joggyakorlatot. Az Állam – szemben a Birodalommal – befelé terjeszkedik, története egybeesik társadalmának és területének meghódításával, állampolgárai uniformizálásával, a szétforgácsolt hatalmi fórumok felszámolásával. A modern területi állam fogalma Max Weber meghatározásában vált klasszikussá, aki végigköveti a hatalmi eszközök kisajátításának ezt a tendenciáját. A következőkben vizsgáljuk meg nagyobb léptékben, hogyan követi a társadalomfejlődésnek ezt a kifejtését a filozófia.

¹⁰ Horkay Hörcher Ferenc: Az interszubjektív állam. Vázlat egy közösségelvű államtan lehetőségéről a globalizáció korában. *Magyar Szemle*, IX. (2000) / 3–4.

¹¹ Az újkor ugyan kitermelte a hobbes-i paradigma ellenparadigmáját is, amint azt az alább tárgyalandó Leibniz vagy az általa követett Althusius neve fémjelzi, anélkül azonban, hogy ezek valódi alternatívát, recepciót és alkalmazást is jelenthettek volna a modern politikában.

¹² A klasszikus európai közjogi gondolkodás genézisét vizsgáló, fogalmi rendszerének határait feszegető néhány ismertebb szerző: Max Weber, a történész Otto Hintze, fiatalkori pluralizmusában Harold Laski, a *Nomos der Erde* című könyvében a nemzetközi jogrendszer mibenlétét taglaló Carl Schmitt. Az 1980-as évektől Norbert Elias az állam szociogenezisének leírásával, a történész, a modern állam kialakulását és a városállamok bukását elemző Charles Tilly, a szociológus Michael Mann vagy éppen a politológus J. G. Ruggie vagy Hendryk Spruyt sorolhatók ide.

Az ideális polisz és a politikai közösség teoretikusa: Arisztotelész

A jól ismert állítással szemben, amelyben az ember általános politikai lényegét jelenti ki, Arisztotelész a *Politika* harmadik könyvében nézőpontot változtat. Polisznak innen kezdve az állampolgárok alkotmányos közösségét tekinti, és így sikeresen megold néhány nehéz és gyakorlati fontosságú kérdést a polisz folytonosságával kapcsolatban. Ezek a kérdések a polisz generációs- és államformaváltásaival kapcsolatban merültek föl, s az állami szerződések jogkövetkezményeivel, valamint a polisz megoszlásával kapcsolatos (kivándorlás, mai értelemben vett szecesszió) gyakorlati kérdéseket firtatták.¹³ A polisznak mint politikai közösségnek az „emberek és hely szerint” való tárgyalása a választható legfelszínesebb megközelítés, mondja Arisztotelész (1276a), mert először az ugyanazon a helyen lakó emberekről, letelepült néptörzsekről kell eldönteni, hogy mennyiben formálnak azonos és folytonos közösséget, és ez a kritérium majd könnyen átvihető az elszakadt, kivándorolt részekre is. A városállam polgára nem azáltal polgár, hogy valahol lakik, nem is a jogszolgáltatások igénybevételével lesz azzá, hanem a sajátos közfunkciók gyakorlásával, a bírósági (mai értelemben vett esküdtzéki) és népgyűlési részvételhez való teljes joggal (1275a). A városállam falain belül való tartózkodás, lakhatás egyszerű joga vagy ténye nem definiálja az állampolgárt, hiszen elképzelhető volna az egyetlen fallal körbekerített Peloponnészosz, mint ahogyan ismert volt terjedelmesebb hátszágával Babilon városállama (1267a). Hasonlóképpen, Megara falainak a Korinthoszéival való összeolvasztása, de még tagjaiknak egymással kötendő pusztá házassága sem képes közösséget formálni (1280b). A polisz akkor változik meg, ha államformája megváltozik, és ez a változás maradandó lesz, akkor is, ha tagjai nem változnának.

Mivel erény legalább annyi van, mint amennyi államforma, az erényt táplálni kell, méghozzá a városállami republikánus szellemben, „mert különben a közösségből csupán fegyverbarátság lesz, amely az egymástól távoliak

¹³ A görögök sajátos önértelmezését követve Hansen a polisz szó következő árnyalatait különbözteti meg: topográfiai, fizikai értelemben a polisz egyaránt jelentett erődítményt, megerősített települést, városi települést, városból és hátszágából összetevődő települést; személyi vonatkozásában állampolgári testületet, népgyűlést, illetve kormánytestületet, és elvont (koinonia) értelemben vett politikai közösséget. A *Politika* első könyvében a városállamként értett polisz társadalmi, gazdasági, illetve diakronikus leírásával találkozhatunk. Ezen olvasat szerint a városállam létrejöttének oka a természeti szükségyszerűség, ugyanis csak a városállamban valósulhat meg – szemben az oikosszal, a faluval – az ember által birtokolt lényegi tulajdonságok (mint beszéd, igazságosság) kibontakoztatása. Ugyancsak szemben ezekkel a kezdetleges közösségekkel, a városállam az első autarch közösség, egységes egész azokkal mint részekkel szemben (1252b–1253a). A harmadik könyvben Arisztotelész nézőpontot változtat, itt a polisz politikai szerkezetének leírására vállalkozik, mondja Hansen. Érthető módon a polisz ilyen értelmezéséből kimaradnak egyes „részek”, mint a rab-szolgák, nők, jövevények, jogfosztottak. Mogens Herman Hansen: *The Hellenic Polis. In A Comparative Study of Thirty City-States Culture*. Copenhagen, 2000, 165.

szövetségétől csupán a hely tekintetében különbözik”. A természeti, gazdasági szükség által egyesült közösség tagjai „az összeköltözés után is csak úgy érintkeznének egymással, mint amikor még külön laktak”. Az adásvétel és a kereskedelem zökkenőmentes gyakorlása végett létrejött vagy a külső, esetleg a belső fenyegetés elhárítására kialakult, ilyen jellegű törvények alapján szerveződő jogközösség még nem polisz. A térbeli közelség nem elégséges feltétele a városállamnak. Csupán a baráti érzülettel áthatott, boldog és erényes élet közössége, a felismert közjó képes megalapozni az együttélés intézményeit, fogalmaz Arisztotelész az 1280b–1281a részben. Tér, hely, távolság nem számít – sugallja Arisztotelész – addig, ameddig „egyesek ugyan távol lagnának, de mégsem olyan messze, hogy ne érintkeznének” (1280b).

Hannah Arendt szerint ez a kommunikáció jelenti az antik görög számára a szabadságot, az „egymással-beszélés szabadságát”,¹⁴ ami sokkal inkább feltételezi az emberi közösséget és a tér egy teljesen másféle koncepcióját, a kommunikációs teret, mint a szabadság modern megfelelője, ami spontaneitást és beavatkozástól mentes teret feltételez. Kommunikációs tér bárhol keletkezik, ahol emberek jönnek össze, mondja Arendt, és ez nemcsak összeköti, hanem el is választhatja egymástól a résztvevőket,¹⁵ ezért az arisztotelészi szubsztantív politikai és morális kötelekek intézményes ápolása – Arendt felől – az egymás közelében élők közötti kommunikációs kötelekek megteremtését jelenti. Kommunikációs térként viszont a polisz egyedi. Elhagyásával a hozzá hasonlók társaságától fosztja meg magát a száműzött, azoktól, akikkel való beszélgetésében szabadsága egyáltalán létrejöhett.¹⁶

Locke kontraktualizmusa és az *államraison*

Locke magántulajdon-tanának közelebbi vizsgálata a *Második Értekezés*ben hasonlóan nem tár fel közvetlen viszonyokat politikai közösség és terület között.¹⁷ Locke-nál a területiség főleg a „politikai társadalom” és a „magántulajdon” kérdéseinek implikációiból tételezhető fel. De a tulajdon munka általi kisajátításának és a szerzett tulajdon akkumulációjának gondolataival Locke a területiség modern elméletét az *exkluzivitás* fogalmával előlegezi meg. Ilyen kizárólagos tulajdonnak tekinthető már a természeti állapotban bármi, amit az ember a természetből a munkájával kiemelt, és „munkája révén hozzátartoztatott valamit, ami kizárja más emberek közös jogát”.¹⁸ Majd a politikai

¹⁴ Hannah Arendt: *A sivatag és az oázisok*. Gond-Palatinus, Budapest, 2002, 57.

¹⁵ I. m. 39.

¹⁶ I. m. 58.

¹⁷ Baldwin kritikája ennél erősebb, ő azt állítja, hogy az újkori politikai elmélet elmarad a gyakorlat mögött, és a diplomaták ténykedésében több elem előlegezi meg a mai modern területiség eszméjét, mint a filozófiában. Thomas Baldwin: *The territorial state*. In H. Gross – T. R. Harrison (eds.): *Cambridge Essays in Jurisprudence*. Clarendon Press, Oxford, 1992, 207–230.

¹⁸ John Locke: *Második értekezés a polgári kormányzatról*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1986, 27. A továbbiakban: ME.

társadalomban is a kisajátítás teremti meg a „rögzített tulajdont a föld vonatkozásában”.¹⁹ Ez a kritérium egy újabb szempontból is vonatkozik a köztulajdonra, és pedig ez a föld már „nem közös az egész emberiség vonatkozásában, hanem ennek az országnak vagy közösségnek a közös tulajdona”.²⁰ Fontos látni azonban azt, hogy a „megállapodás révén köztulajdonban maradt”²¹ földekkel azokra a földterületekre utalt Locke, amelyeknek az állam polgárjogi értelemben a tulajdonosa (*dominium*), és nem az államhoz, mint közjogi testülethez szükségszerűen tartozó oszthatatlan, elidegeníthetetlen földterületre (*imperium*). Locke hiányossága pedig az, hogy ezek a szempontok írásában nem válnak szét élesen.²²

A kisajátítástól a rögzített tulajdon kialakításáig nem vezetett közvetlen út, amiért is Locke garanciális biztosítékokat iktat a rendszerbe. A politika elsődleges, ha nem egyetlen értelme Locke szerint törvényes keretekben rögzíteni a magántulajdont, és véget vetni a vég nélküli szabad szerzésnek. Ezért a különböző közösségek szentesítették „területeik határát, törvények segítségével szabályozták a magánemberek tulajdonát, és így szerződés és megállapodás útján rögzítették a tulajdont, amit a munka és az ipar hozott létre”.²³ A pénz bevezetésével és a politikai közösség határainak megvonásával nyílt alkalom a felhalmozásra, szűkössé és értékessé formálva a földet. Ez a megegyezései formula a tágabb, közösségek közötti viszonyokra is kiterjed: az államok is pozitív egyezményrel rögzítik, hogy lemondanak a Föld egész területére vonatkozó természetes jogaikról, egymás területi jogainak háborításáról. Ezen a ponton újra nyilvánvaló, hogy az államok közötti szerződés egyszerű magánjogi formákhoz igazodik, az államok nem a belső szuverenitás és a belügyekbe való beavatkozástól mentes politika elveit deklarálják, csupán „egymás tulajdonát” tekintik megállapodásuk tárgyának.²⁴ A területi szuverenitás tételezéséhez akkor kerül a legközelebb, amikor a kormány törvényeivel szembeni általános engedelmséget követel mindenkitől, aki a területen tartózkodik, és itt bármilyen megnyilvánulás a kormány hatalmának hallgatólagos elismerését jelenti. Am Locke figyelme itt újra a terület birtoklásának különféle eseteire irányul, az egyszerű országúti vándorlástól, a szállodai átutazástól a terület vásárlásáig és örökléséig. Ezen a skálán kívül semmilyen élettevékenységet nem tekint a kormány fennhatósága szerint relevánsnak, sőt kifejezetten kimondja, hogy „a kormánynak csak a föld fölött van közvetlen fennhatósága”.²⁵ Locke „terület” fogalmának rekonstrukciójában markáns elméleti következményeket eredményez a *vacuis locis*-érv, a „parlagon heverő” nagy földterületekről szóló

¹⁹ ME 38.

²⁰ ME 35.

²¹ ME 28.

²² Johann Kaspar Bluntschli, a híres jogtudós szerint ezeket ugyan már az ókorban megkülönböztették, azonban a megkülönböztetés a kortársak közül expliciten Grotiusnál jelenik meg. Bluntschli: *The Theory of the State*. Batoche Books, Kitchener, 2000, 166. jegyzet.

²³ ME 45.

²⁴ ME 45. Kiemelés az eredetiben.

²⁵ ME 119-121.

elképzelés.²⁶ Ez könnyen megmagyarázza az emigráns és a kormányzat közötti jogi kapcsolat megszűnését.

Van-e egyáltalán a társadalmi szerződésnek a tulajdonjog garantálásán túli célja? Több értelmezés is lehetséges. A legerőteljesebben akkor fogalmaz Locke, amikor azt feltételezi, hogy az igazságtalan háborúban legyőzöttek csupán az életét, de nem a tulajdonát áll jogában a legyőzöttné elvenni. Itt úgy is tűnhet, hogy a tulajdonhoz való jog még az élethez való jognál is fontosabb.²⁷ Másik értelmezésre nyílik lehetőség ott, ahol egy konstruktív fordulattal Locke *tulajdonnak* nevezi „közös elnevezéssel” az élet, a szabadság és a vagyon védelmét.²⁸ Míg ez előbbi helyen együtt, addig másutt²⁹ már külön nevesíti ezeket a jogokat. Főleg a polgári társadalom keretei között nehéz világosan megkülönböztetni a jogok tartalmát.³⁰ Ha a tulajdon eredetéről szóló locke-i elképzelést mozgósítjuk ebben az értelmezési helyzetben, akkor hasonlóan nem tehetünk éles különbséget a tulajdonjog és a személyiségi jogok között, ugyanis minden jog egyéni törekvéseket tükröz. A tulajdonjog lényegét nem a dologi oldal, hanem inkább szociálpszichológiai összetevői jelentik, amint ez kiderülhet a tulajdon munka általi létrehozásának tanából.

Hogyan kapcsolható össze ebben a gondolatrendszerben „terület” és „állam”? Valójában sehogy! A természeti állapotot téve meg kiindulási pontnak lehetetlenség előfeltételezni a rögzített földrajzi területet, mert a természeti állapotban csak gazdátlan földek vannak, de nincs körülhatárolt terület. Az elképzelésen áttetszik, hogy érvényessége nehezen nyújtható a modern államrendszer kialakulásának pillanatán túlra. A szerződés a magántulajdon garantálásának és az állam területi jogainak oka és előzménye. Az állampolgárokat ebben az eredeti pillanatban – hasonlóan a nomádokhoz – a közösség épp-ott-léte definiálja. Ezért sehogyan sem állítható, mint később Max Webernél, hogy legitim hatalomra és egy földterületre van szükség az államhoz, mert Locke-nál a kettő viszonya nem fogható fel szimultán viszonyként, hanem épp ellenkezőleg, csak szukcesszíven.

²⁶ „Kezdetben tehát az egész világ Amerika volt, mégpedig sokkal inkább, mint most.” ME 49.

²⁷ ME 180.

²⁸ ME 123.

²⁹ ME 190.

³⁰ A liberális Locke-kommentátor a politika szélsőséges helyzeteiből kiindulva (ilyen az emigrációban visszanyert szabadság joga, a hódítóval szemben megőrzött tulajdonjog) következtet arra, hogy ha kivételes esetben különbség tehető ezek között a jogok közt, akkor általában sem keverhetjük össze őket. Mégis, Selinger ezzel nem tekinti összeegyeztethetetlennek azt a kijelentését, hogy a tulajdonjog a személyi jogoknak és az összes többi jognak a prototípusa. M. Selinger: *The Liberal Politics of John Locke*. London, 1968, 273–274.

Középkori modell Leibniznél

A hannoveri fejedelem szolgálatába szegődött Leibniz 1677-ben álnév alatt fejtett ki egy, a „keresztény köztársaságok” fölött örökdő Német-Római Birodalom és a Pápa teológiai-politikai primátusát hangsúlyozó, a középkori mércéhez igazított tanítást. Ebben a birodalmi keretben, amelyben a szuverén jogokat megosztja, a kis német fejedelmeknek is a szuverén uralkodókhoz hasonló előjogokat követel.³¹ A terület és a jogok szimultán tételezésével Leibniz a maga problémaérzékelésével, fogalomhasználatával sokkal közelebb áll századunkhoz, mint Locke, ám tételei és ajánlatai újkori szemmel nézve maradinak tűnhettek.

Az állam – mondja Leibniz – az embereknek egy „meglehetősen terjedelmes gyülekezete”, amelyet a külső ellenség elleni védelem reménye, az egymással való együttélés szándéka, illetve egy közigazgatási apparátus tart össze.³² A terület földrajzi értelemben nagyobb összefüggő területet jelent, amiből kizárja a család, a tanya vagy a falu kiterjedéssel nem rendelkező egységeit.³³ A politikailag releváns területek kiterjedésük és adminisztratív jellegük szerint osztályozva lehetnek domíniumok, amelyek fölött a régiók helyezkednek el, ez utóbbiak pedig a tartományok részei lehetnek. Leibniz eredetisége³⁴ a továbbiakban azért vitathatatlan, mert felismeri, hogy elsődleges jelentése mellett a terület egyben „a törvényeknek és jogoknak az összessége, hasonlatosan a családhoz vagy a lakóhelyhez, amelyben az örökösödés és a vagyon ugyancsak előfeltételezik a jogokat és a dolgokat, így a terület jelképezi a föld egy lakott részén igénybe vehető jogokat és törvényeket”³⁵ [kiemelés – J. D. B.].

A politika szerkezetének hierarchikus területi és hatalmi egységekbe való rendezése arra készíti, hogy adott esetben akár pozitív jogi korlátokat is tulajdoníthasson az uralkodóknak. Így a területi fennhatóság jogában három fontosabb összetevőt különböztet meg: a törvényhozás joga mellett az enyhe kényszert (a hagyományos *imperium* joga) és az erőteljes katonai hatalmat. Az előbbi felosztás alapján a szuverenitásról legkönnyebben a törvényhozási jog választható le és utalható tetszés szerinti alacsonyabb szintekre, ezzel párhuzamosan az egyetlen elidegeníthetetlen jogosítvány a háborúhoz való jog, amelyet csak a terület igazi urai engedhetnek meg maguknak. A szuverenitás leegyszerűsítése egyedi kivételek alapján is elképzelhető. Esküvel, megállapodásokkal, helyi szokásoknak hódolva egyes királyi jogosítványok (*regáliák*), mint a bányászat, a halászat vagy a pénzverés, megtilthatók a szuverénnek. Mivel az uralom igen minimális energia-ráfordítással is fenntartható, a

³¹ Caesarinus Fürsteneris [Leibniz]: De Suprematu Principium Germaniae. In G. W. Leibniz: *Political writings*. Translated and edited by Patrick Riley. Cambridge University Press, [1972] 1988, 111–120, 116.

³² I. m. 114.

³³ Uo.

³⁴ Baldwin majd csak a 18. század végéhez, Bluntschli és Sidgwick munkásságához köti a politika területi dimenziójának felismerését. Baldwin: i. m. 214.

³⁵ Leibniz: i. m. 114.

területi fennhatóság joga nehezen üríthető ki.³⁶ A hatalom szerencsés esetben erőszak nélkül, pusztán hódolat révén is megőrizhető, amihez csak az uralkodói udvartartáshoz elégséges adókivetési jogot kell fenntartani. Ez a jog megilleti a Birodalom összes fejedelmét, grófját, szabad városát, nemcsak az erősebb államok uralkodóit, akik önerőből is képesek háborút kezdeményezni. Minden „szuverén” egymás testvére, „*prince d'une maison souveraine*”, mondja Leibniz, és a hierarchikus rendszerben rangban egyenlő félnek deklarálja az alacsonyabb hatalmi képességekkel regnáló uralkodót.³⁷ Ha a főhatalom megosztott, veti fel Leibniz, potenciálisan ugyan fennáll a széthúzás lehetősége, de a tapasztalat azt mutatja, hogy az emberek véleménye inkább a közép felé tart, mérséklettel ebben a politikai térszerkezetben is kialakítható a stabilitás. Hobbes tévedése abban áll, hogy pesszimista antropológiai előfeltevései ellenére is azt gondolta: egy pusztán szervezeti megoldással *a priori* kiiktathatók a társadalmat sújtó kellemetlenségek.

Kereskedők, nomádok és világpolgárok az újkorban

A területi állam és a nem-területi variánsok a 18–19. században tovább fejlődnek. E későbbi korszak majdnem egyidejűleg termeli ki az újkornak Sidgwick, Bluntschli, Jellinek műveiben³⁸ a területi állam kifinomított változatát, Smith, Kant, Constant, Tocqueville írásaiban pedig az állam relativizálásának máig ható toposzait.

Az újkori világpolgár Kant *Örök békéjének* morális érvrendszerébe ágyazottnak mutatkozik be. Kant, bár a morált önmagában is gyakorlatnak tartotta, mégis kereste és megtalálta az összekötő kapcsot a jog és a politika, illetve a morál között. Még ha ez időben elhúzódó folyamat is, a közjog állapotának megvalósítása erkölcsi kötelesség és megalapozott reménység, tehát a moralitás és a boldogság elvének lehetséges szintézise.³⁹ Ésszerűségi és morális érvek alapján Kant az örök béke tervzetének három végleges cikkelyét fogalmazza meg, amihez todalékként szociológiai, természeti érveket is csatol. Eszmetörténeti vázlatunk szempontjából a második és a harmadik cikkelyt tekinthetjük megfontolásra érdemesnek. A második cikkely szerint „a nemzetközi jognak a szabad államok föderalizmusán kell nyugodnia”.⁴⁰ Magyarazatként Kant ezt azzal állítja szembe, hogy kora nemzetközi joga, ahogyan korunké is, az államokat hadiállapotban feltételezi, úgy, hogy azok gyakran már azzal is sérelmet okoznak egymásnak, hogy egymás közelében élnek. Igaz, Kant nem tud túllépni

³⁶ I. m. 116.

³⁷ I. m. 116–117.

³⁸ Különösen H. Sidgwick: *The Elements of Politics* (London, 1897), amire alább Walzer is támaszkodik.

³⁹ Immanuel Kant: Az örök békéről. In uő: *Történetfilozófiai írások*. Ictus, h. n., é. n., 255–335, 309.

⁴⁰ I. m. 269.

logikai előfeltevésén, és visszariad a világállam kimondásától. De leszögezi, hogy az ész szavára hagyatkozó államok számára egyetlen út járható, és pedig ha „fömládozzák vad (törvényeknek híjával levő) szabadságukat, s kényszerítő közjogi törvényeknek engedve megalkotják a népek valamiféle államát (*civitas gentium*)”, amelynek a földkerekség összes népét tartalmaznia kell.⁴¹ A harmadik cikkely szentesíti a hospitalitás pozitív jogát, amely „minden embert megillet, és fölhatalmaz, hogy magát társként felkínálja” egy másik ember számára.⁴² Ez a jog tartalmában szemlélve először az érintkezés és az utazás joga, amelyet végül aztán közjogi formában rögzítenek, egy világpolgári jog alapján. Jellegzetessége, hogy „e jog bárhol esett sérelmét a Föld minden pontján megérik”, és indokoltan vélhetjük, hogy igazságot is szolgáltatnak.⁴³ A Föld véges felület, amiből Kant arra következtet, hogy bizonyos jogaik a politikai közösség határain túl is megilletik az embereket. De egyben felveti a politikai közösség határainak a Föld határaival való egybeolvadásának távlatait is, a világállam – konföderációs elv szerinti – tervét is. Az említett toldalékban pedig abban bízunk, hogy természeti mechanizmusok, a félelem, a kalmárszellem is közreműködik ebben a világméretű integrációban.

A piaci szellem, a magántulajdonosi kalkuláció programját Adam Smith már húsz évvel korábban napirendre tűzte a *Nemzetek gazdagságában*. Kiindulópontja a munkamegosztás kérdése, amihez Smith csak olyan földrajzi keretet tudott elképzelni, amelyben a gazdasági szükségletek kielégítése nem korlátozható egyetlen állam területére, mert az olcsó nyersanyagok felvétele, cseréje, a profitkalkuláció, a foglalkozások ideális elkülönülése, a városi társadalom szükségleteinek kielégítése csak nagyobb terjedelmű piac játéktérében valósulhat meg. Bár a közgazdász Smith szemszögéből a földrajzi területek korántsem homogén jellegűek vagy felcserélhetőek, mint ahogyan ez az államközpontú jogi-politikai tanításban látható, szeme előtt a tengeri és folyami szállítás logisztikai megoldásai lebegtek, amely az ipar érdekében „az egész világot nyitja meg piacként mindenfajta munkatermék számára”.⁴⁴ Smith individualizmusa és gazdasági kalkuláción alapuló racionalizmusa – következményeit szemlélve – a területi szuverénnel a fogyasztó szuverenitását állítja szembe: „Semmi sem tűnik kevésbé összeegyeztethetőnek, mint a szuverén és a kereskedő jelleme.”⁴⁵ Ezért a szuverén – eltekintve egyes minimalista jogosítványoktól, amelyek a kereskedelem működőképességének érdekében indokoltak – nem avatkozhat az egyének gazdasági döntéseibe, hiszen az egyén a saját érdekének legjobb ismerőjeként megteszi a szükséges erőfeszítéseket a számára legelőnyösebb befektetés megtalálására.⁴⁶

⁴¹ I. m. 273.

⁴² I. m. 275.

⁴³ I. m. 277.

⁴⁴ Adam Smith: *Nemzetek gazdagsága*. KJK, Budapest, 1992, 29. A további Smith-idézetek forrása: Adam Smith: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. <http://socserv2.socsci.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3ll3/smith/wealth/wealbk05>. A továbbiakban: NG.

⁴⁵ NG V/2.

⁴⁶ NG IV/2.

Azt, hogy a gazdasági folyamatokban „a társadalmak érdekszférája területük határain” is túlterjedhet, a maga korában Benjamin Constant is felismerte, és az egyéni szabadság érdekében a modernnek kereskedelmi államának ilyen kedvezményeit – szemben a régiek katonai államának kötöttségeivel – egyenesen igényelte is.⁴⁷ Politika és gazdaság szembeállításával nemcsak történelmi korszakokat, hanem magában a modern világban is kétféle – egyidejűleg ható – attitűdöt különített el egymástól. A szuverénnel és a politikával szembeni bizalmatlansága igen erőteljes, Constant – Kanttól eltérően – mégis szigorúan zárt politikai közösséget feltételez, megtagadva a külföldiektől a polgárjogot, ám ennek oldásaképpen tetszés szerinti emigrálási jogot konzakráll. Politikai jogokat nem lehetséges levezetni a közrendben és a közjavakban való érdekelttség, sem pedig az emberi ész általános attribútumából.⁴⁸ A hazafiság, bölcsesség, józan ítélőképesség, áldozat, odaadás erényei viszont megalapozhatják ezeket a jogokat, ám ezekkel valójában csak a vagyonos tulajdonosi réteg bírhat, aki egyedül ismerheti behatóan a hon érdekeit, s rögzített tulajdona intézményes szilárdságot kölcsönöz a politikának. A földművesek jelleméhez tartozik a rendszeresség, állhatatosság kívánatos politikai erénye. „Egy majorság a haza kicsinyített mása”, ez mozgósítja az emlékezetet, és illeti meg az ember morális énjét – ismeri el Constant.⁴⁹ A politikából következetesen kizárja a csak iparos réteget, mondván, hogy „az ipar elválasztja az egyéni érdeket a hazafiságtól”.⁵⁰ Constant nyilvánvaló törekvése egyben az, hogy problémamentes átjárást biztosítson e kétféle attitűddel jellemezhető világ között – ez indokolja, hogy a földbirtokkal rendelkező ipari tulajdonosok joggal szállhatnak be a politikába.⁵¹ Constant valódi szimpátiája ebben a párhuzamos világban – az iparosok és földművesek világában – az előbbieké. Ezt könnyen beláthatjuk, ha a történelmi fejlődés perspektívájából hasonlítjuk össze e két embertípust és termelési formát, de akkor is, ha a gondolatrendszer gerincének tekintett egyéni szabadság problémája felől közelítjük meg a kérdést: „el kell jönnie annak az időnek, amikor a kereskedelem a háború helyébe lép. Ennek a kornak a küszöbére érkezünk”⁵² – vallotta bizakodón.

A modern ember másfelől hedonisztikus életre vágyik, célja nem a politikai részvétel, hanem „a magánfüggetlenség békés élvezete” vagy „a magánévezetek biztonsága”, amit az intézményi garanciák nyújthatnak neki.⁵³ A kereskedelem erre igencsak alkalmas eszköz, mert egyszerre ébreszti fel „a függetlenség szenvedélyes vágyát”, illetve hallatlan mobilitást kölcsönöz. A kereskedelem uniformis transznacionális teret biztosít, ahová az iparos veszte-

⁴⁷ Benjamin Constant: *A régiek és a modernnek szabadsága*. Atlantisz, Budapest, 1997, 42.

⁴⁸ I. m. 114–115.

⁴⁹ I. m. 118. Constant republikánus (kommunitárius) értelmezéséhez lásd Dénes Iván Zoltán: *A szabadság kétféle felfogása: beavatkozástól mentes cselekvés és uralom nélküli állapot*. Konferencia-előadás, ELTE Filozófia Intézet, 2004. szeptember 23.

⁵⁰ Constant: i. m. 119.

⁵¹ I. m. 119–120.

⁵² I. m. 242.

⁵³ I. m. 246.

ség nélkül beléphet, és ahová vagyonát tetszés szerint átviheti.⁵⁴ Ez az életforma kevesebb rendszerességet, több véletlent és nélkülözhetetlen szerencsét feltételez. Személyes szabadságát az ipari tulajdonából kilúgozott politikai értékcsökkenéssel együtt kell elkönyvelnie, de ez mit sem számít, amikor cserébe olyan szabadságot kölcsönöz, „amelyet semmiféle intézményrendszer le nem küzdhet”.⁵⁵ Ezt a garanciát, ami a pénz megfoghatatlanságára épít, a kereskedelemmel párhuzamosan izmosodó zsarnoki rendszer ellenében tervezi meg. Aki szeretné elkerülni, hogy bekebelezze a politika, az „áthelyezi vagyonát, jó messze, s magával viszi magánéletének minden örömét”.⁵⁶

Az észak-amerikai bennszülöttek helyzetéről szóló jelentésével *A demokrácia Amerikában* írója hasonlóképpen két párhuzamos világ tragikus kölcsönhatását rögzítette, amely a beszámolóban mint a tér birtokbavételére alkotott más-más stratégiák összecsapása rajzolódik ki. Éleslátóan jelenít meg egy olyan folyamatot, amelyben a sokszoros szerepcseré folytán a vadászó életmódból nomád földönfutóvá tett indiánokra lelketlen civilizáltak vadásznak. Mivel ez a felfedezési folyamat egyben a Föld utolsó fehér foltjainak birtokba vételét jelentette, a rendszer feszessé téételét ebben a kontextusban az „aszimmetrikus ellenfogalmak” dinamikáját követve az indiánokat sújtó teljes ellehetlenítési politika módszere, nem az integráció, hanem a téren kívül helyezés szolgálta: a laza territoriális kapcsolat teljes felbomlasztása.

Tudósításában Tocqueville meglepetten fedezi fel az amerikai törzsek és a germán középkor intézményrendszerének hasonlóságát.⁵⁷ Az Államok pásztor és vadász törzseinek viszonya a területhez, noha kötetlen, de nem véletlenszerű, „mindig meghatározott rend szerint vándorolnak, és minduntalan visszatérnek kiindulási helyükre”.⁵⁸ Termőföldtől való megfosztásukat könnyítette az egyéni magántulajdon hiánya, a területhez való különlegesen szabad és fesztelen kapcsolat, amit a szerző zseniális nyelvi leleménnyel így foglal össze: „Az indiánok anélkül bírták [a földterületet], hogy birtokolták volna.”⁵⁹ Noha valamiféle hazaszeretet fűzte őket őseik földjéhez, feltételezi Tocqueville, amennyiben területük határai bizonytalanok voltak, „egyetlen részének megvédéséhez sem fűződik egyéni érdek”.⁶⁰ Ehhez társul, hogy a fehérek stratégiájában megjelenik a területek homogenitásának és felcserélhetőségének érve. Ha egyik vidék, mocsár, erdő sem jobb a másiknál, akkor az indiánoknak ésszerű és igazságos cserébe ajánlani nyugatibb fekvésű földeket – vélekedtek az európaiak.

⁵⁴ I. m. 244, 118–119.

⁵⁵ I. m. 120.

⁵⁶ I. m. 257.

⁵⁷ Alexis de Tocqueville: *A demokrácia Amerikában*. Gondolat, Budapest, 1983, 90.

⁵⁸ I. m. 288.

⁵⁹ „Les Indiens l’occupaient, mais ne le possédaient pas”. Lásd: Tocqueville: *De la démocratie en Amérique*, 29. http://www.uqac.quebec.ca/zone30/Classiques_des_sciences_sociales/classiques/De_tocqueville_alexis/democratie_1/democratie_t1_1.doc#livre_1_p1_ch_1

⁶⁰ Tocqueville: *A demokrácia Amerikában*. Id. kiad. 282.

A fehérrel való összetűzésben elszakadnak azok a laza szálak, amelyek hajdan a kötetlen területekhez fűzték az indiánokat, akik így fokozatosan süllyednek alá a sorvadás különféle fokozatain: a törzsek feloszlanak, az emberek atomizálódnak, nyelvi és kulturálisan megsemmisülnek, és végkifejletként teljesen „meggyengül a kötelék, amely a társadalomhoz fűzte az indiánokat [...] [akiknek] nincs már hazájuk, s hamarosan nép se lesznek többé”.⁶¹ Bárhonnan is nézzük a dolgot, összegez Tocqueville, az indiánok halálra vannak ítélve. „Ha tovább kóborolnak egyik lakatlan helyről a másikra, elpusztulnak, ha megpróbálnak letelepedni, ugyancsak elpusztulnak” a civilizációs konkurenciában. A pásztorkodó, vadász nomád életmódról a folyamatos menekülés pályájára kényszerített indiánok már nem reménykedhetnek a lakatlan földek békéjében, abban a szabadságban, amelyben a természeti nomád népek harmonikusan élnek. A földtől és jogaiktól való kifosztásuk egyben a politikai földrajzi térből való kiszorulást is eredményezte. Arról meg végképp le kellett mondaniuk, hogy valaha örökre megszabadulhatnának a fehér embertől, akivel kereskednek, aki fegyverekkel látja el őket.

A törzsi gondolkodás anatómiája Walzernél

A mai filozófiai irodalomban a szubsztanciális közösségi és területi szempontok összekapcsolását Michael Walzer kommunitárius filozófiájában találhatjuk meg.⁶² Elemzendő írásaiban tulajdonképpen megvédi az állami keretekben zajló politika létjogosultságát, ám anélkül, hogy nosztalgiával fordulna a civil társadalom liberális prepolitikai, a piaci logika alapján szerveződő társadalomelmélete felé. A globális és az európai integráció margóján tett megjegyzései jelzik, hogy nála az állam egyfajta minimalista apológiájával és új forogatókönyvével is találkozunk.⁶³ Hasonlóan fontos antropológiai fogalomrendszere és érvelési stratégiája. A kommunitárius keret – szemben a szuverén jogi-politikai posztulálásával – lehetőséget kölcsönzött az államelméleti fogalmak tudatos mellőzésére. Nem államok és állampolgárok, hanem tagok és idegenek között jelent választóvonalat a politikai közösség. Ez a választóvonal – ahogyan Arisztotelésznél már láthattuk – egyben térbeli, de ez a térbeliség politikai-szociológiai ténykérdés, nem pedig kalkulált következmény, mint Locke-nál, és nem is kiindulópont, mint Webernél. Walzer kiindulópontja a közösség jóléti igényeinek és az ezeket megvalósító elosztó igazságosságnak a feltételezése. A tagságot, a védett politikai teret a közösség legfontosabb politikai javai közé számítja, amelyek kellő védelmet nyújthatnak a piaccal szemben. A politikai pluralizmus ellenes hobbes-i averzió és a

⁶¹ I. m. 283.

⁶² Michael Walzer: Membership. In Shlomo Avineri – Avner De-Shalit (eds.): *Communitarianism and individualism*. Oxford University Press, 1992, 64–84; uő: Notes on the new tribalism. In Chris Brown (ed.): *Political restructuring in Europe: ethical perspectives*. Routledge and Kegan Paul, 1994, 18–200.

⁶³ M. Walzer (ed.): *Toward a global civil society*. Berghahn Books, 1995.

szuverenitás posztulálása helyett a térszerveződés arisztotelészi dinamikáját, míg az állam és a pluralitás viszonylatában a redukálhatatlan civil társadalom hegeli mércéjét tartja irányadónak.⁶⁴

Walzer egyfelől elismeri, hogy a politikai javak hasznosítása elkerülhetetlenül földrajzi egységekben, területiális szerveződési formában lehetséges.⁶⁵ Ennek ellenére figyelmet érdemel nála a *környék* (*neighbourhood*) fogalma és dinamikája, amelyet Walzer egyféle organikusan változó, védelmező funkciójú, politikai értelemben tovább nem bontható mikroszintű területi egységként képzel el, amelynek működése a makroszintű környezet kölcsönhatásának függvényében különbözőképpen valósulhat meg.

Területi államban a környék véletlenszerűen összeverődött emberek közömbös élettere. Olyan emberi közösség, amely nem rendelkezik a tagság meghatározásának közjogositványával, semmilyen jogi szabályozásával. Ebben az ideális környezetben a piac szabályozza a belépőket és a távozókat, akik ugyan nem mindig szívesen látott vendégek, de a munkavállalási diszkrimináció tilalma a lakhelyváltoztatást jogilag nem akadályozza. A környék akkor és csakis akkor lehet potenciálisan nyitott, ha az állam zárt, és szabályozza a bevándorlást. Ezzel szemben a globális folyamatok kontextusában a környék előtt újabb alternatívák is felmerülnek. Az állam elhalásának lehetőségével számolva Walzer Sidgwick szabad emigrációt támogató utilitárius nézeteit illeti kritikával. A kereskedelem és a költözködés teljes jogú, bármely állammal szemben kikényszeríthető egyéni szabadságjogát mint a világ egyetlen helyé, egy hatalmas környékké szerveződésének lehetőségét elveti. Egy ilyen világban a környékbeliek teljesen idegenek egymásnak, mert az egyéni önszervezésre alapuló kultúra és az ebből fakadó politikai lojalitás néhány generáció alatt elporladna, és az ilyenfajta globális államot csak globális erőszakkal lehet fenntartani. Ha az állam határai nem töltik be funkcióikat, nem szabályozzák többé a tagságot, ezt a funkciót a környék kénytelen átvenni, és képes is erre a feladatra, ahogyan erre a kozmopolita birodalmak parokiálissá váló metropoliszai – mint az ókori Alexandria vagy a 20. századelő New Yorkja – példát szolgáltatnak a történelemből. Walzer hite és optimizmusa – *horribile dictu* erre a globális végkifejletre tartalékolva – éppenséggel a vidék önszervező, bezáruló képességén alapul, amelyben a környékek kvázi kisállamokká szerveződnek. „Az állam falainak lerombolásával nem egy falak nélküli világot kell kialakítanunk, ahogyan Sidgwick aggódalmasan ajánlotta, hanem ezernyi kis erődöt.”⁶⁶ Maguknak az erődöknek a lerombolása nem célszerű. A csoportok jellegzetességei éppen elkülöníthetőségükön alapulnak, valamilyen szinten a bezárkózást, a saját tagság- és jóléti politikát meg kell engedni. De vajon milyen szinteket célszerű számításba venni?

⁶⁴ I. m., Introduction.

⁶⁵ Az ausztromarxisták által köztudatba hozott személyi autonómiáról és általában a non-teritoriális alternatíváról lesújtó véleményt fogalmaz meg, és pedig hogy ezek a területi államok parazitái. Walzer: *Membership*. Id. kiad. 81.

⁶⁶ I. m. 74.

Végkövetkezéseiben Walzer szkeptikus és óvatos. Szerinte nincs általános, elvi jellegű válasz a nemzetállam egyoldalúságainak kijavítására. Elméletileg egyaránt érvelhetnénk a szecesszió, a határmódosítás, a regionális és politikai autonómia, illetve a kulturális pluralizmus mellett. Annyi bizonyos, mondja Walzer, hogy a törzsi nacionalizmusban rejlő jogosultságot sem az univerzalizmus, sem a reduktív hobbes-i szemlélet nem értette meg. A szecesszióhoz való jogból és a népakaratból kiindulva meg kellene egyszer próbálkozni Kelet-Európa területi újrendezésével, végre jogaikhoz kellene juttatni a törzseket. Csak miután megtapasztalták a szeparáció gazdasági és politikai következményeit, nyílnak lehetőség új, önkéntes érdekközösség létrehozására, például egyéni léptékű felzárkózással az Európai Unióhoz. Egy ilyen megfelelő biztonsági keret létrehozásával, az identitások megosztásával és megsokszorozásával a törzsi identitás romboló szenvedélyessége kivédhető.⁶⁷

Kétféle forgatókönyv a globalizációról és az Európai Unióról

Eszmetörténeti vázlatom végére érve arra törekszem, hogy érveket hozzak egy nem területi alapon szerveződő Európai Unió társadalomelméletéhez. Úgy tűnik, ez körvonalazná az Unió jövőjéről, államformájáról, társadalmáról kialakítandó álláspontot, szemben az ide vonatkozó szokványos elméletek nagyobbik részével, amelyek nem kívánnak kilépni a modern politikaelmélet adta keretekből. Az európai társadalomnak – a politikai modernitás adta keretek között – először a funkcionista és a társadalmi integrációs modell alternatívái között kell választania.⁶⁸ Sokan úgy gondolják, hogy a nemzetállamok kormányközi együttműködését és a belső szabad piacot feltételező funkcionista irány egy olyan minimális kohéziót kölcsönöz a jövőben, amelyet a társadalmi integráció valamilyen erősebb formájával kell kiegészíteni. Számukra a társadalmi integráció az Unió döntéshozatalának olajozottabbá tételéhez, a jóléti egyenlenségek felszámolásának szándékához kötődik. Ezzel az érintettek zöme még egyetért, az igazi kihívást az integráció pontosabb meghatározása, az európai politikai közösség társadalmi kötelekeinek felfedése jelentené. A progresszív baloldal főként az európai értékrendben és kultúrában látja a nemzetállami partikuláris identitások meghaladásának lehetőségét. *Ethnosz* helyett európai *démosz*, mondják, miközben felvázolják az általuk leértékelt „törzsi” identitások meghaladásának útját. Ez nagyrészt az európai magaskultúra és a fogyasztói civilizáció habitusának elegyítését jelenti, amihez egy államközi, a radikálisabbak szerint pedig föderatív politikai intézményrendszer elfogadását javasolják. Vannak olyan elképzelések is, mint amit David Held, részben Habermas fejtett ki, amely szerint az Uniónak egy egészen sajátos

⁶⁷ Walzer: *Notes on the new tribalism*. Id. kiad. 197.

⁶⁸ Lásd J. Habermas: *The postnational constellation: political essays*. Translated and edited by Max Pensky. Polity Press, 2001, 83.

képződménnyé, egy szuperállammá kell fejlődnie, amely a kanti ihletésű viládemokrácia csírája és előretolt bázisa lehetne. Ez utóbbi ugyan meghaladja a modernitás politikai kereteit, de készséggel felvállalja emancipatorikus értékeit.

Így Habermas a modern nyugati politikai kultúra eljárásaira, intézményeire támaszkodva fejti ki elképzeléseit az európai politikai közösségről. Elképzelésének egyik alkotóeleme az alkotmányos patriotizmusként elhíresült szóösszetétel, amelyben Habermas az állampolgári lojalitás célpontját az alkotmányba és a jogrendbe helyezte, nem pedig a nemzeti sajátosságokba. Egy másik összetevő az általa alkotott deliberatív állampolgárság fogalma, amit a procedurális és a republikánus hagyomány egyensúlyban tartásával igyekeznek elérni.⁶⁹ Az egyensúlyban tartás abban áll, hogy lehetségesnek tartja a liberális hagyományból kiragadott jogi eljárásokat a jellegzetes republikánus participatív életérzés szerves részévé tenni, azáltal, hogy ezeket a másokkal való kommunikációból és megegyezésből nyert közös akarat, közös cselekedet megvalósulásának tekintjük. Európai távlatokban Habermas szerint egy európai alkotmányos referendum, a demokratikusabbá tett képviselő, az európai adó és a közös politikai kultúra polgári gyakorlatával megteremthető az európai politikai közösség.⁷⁰ Mondanom sem kell, hogy Habermast republikánus kötődése nem teszi érzéketlenné az életvilág különféle képződményei, mint a családi, vallási kötelek, az egyéni, városi, állami, birodalmi létszféra létjogosultsága iránt. Ám a habermasi univerzális társadalmi integráció az európai identitásképzés olyan módjában gondolkodik, amelyben „az életvilág térbeli, időbeli horizontjai, kiterjedésüktől függetlenül, olyan egészet alkotnak, amely intuitíve jelen van, és egyszersmind visszahúzódik egy nyilvánvaló háttérbe; egy olyan zárt egészet, amely tartalmazza az életvilág szereplői számára adódó összes lehetséges interakciót”.⁷¹ Mindezt szembeállítja a hálózati és horizontális érintkezésekkel, az elvetendő funkcionális integrációval, aminek egyetlen formáját említi: a neoliberais piaci kapcsolatokat.

Habermas elképzelésével szemben két ellenvetés fogalmazható meg. Egyrészt – Walzer elképzeléséből kiindulva vagy ettől függetlenül – beláthatatlan és vitatható az olyan európai nemzetépítési fölfogás, amelyben a partikuláris etno-kulturális identitásokat meghaladó interszjektív és függőlegesen ható identitást gondolunk el. Ez még akkor sem kivitelezhető, ha a Habermas által ajánlott laza identitásként jön számításba, vagy ha mégis, akkor nem tölti be azt a funkcióját, hogy vertikálisan áthasson minden emberi vagy európai interakciót. Másrészt elképzelhető a horizontális érintkezéseknek, a hálózati kapcsolatoknak a piaci interakcióktól eltérő formája is, például a hálózati állam, másrészt a birodalom.⁷² Az utóbbi itt nem a terjeszkedést,

⁶⁹ Habermas: Az állampolgárság három fogalma. *Kritika*, 1992/8., 6–8.

⁷⁰ Habermas: Toward a European political community. *Society*, July-August/2002.

⁷¹ Habermas: *The postnational constellation: political essays*. Id. kiad. 82.

⁷² Lásd Horkay a „globális hálózati” államról, vagy éppen a klasszikus Castells. Nem kimondottan az Unióval kapcsolatban, de a birodalmi alternatíváról nyújt kiváló feldolgozást Gombár Csaba – Volosin Hédi (szerk.): *Nem élhetek birodalom nélkül*. Helikon-Korridor, 2002.

hanem éppenséggel a földrajzi tér politikai elrendezésének a nemzetállamtól eltérő régi-új módját, a területi törésvonalak, a mesterségesen kialakított határok lebontását tűzi ki célul. Ebben a meghatározott nemzeti identitás helyett többszintű és egymásra épülő identitások és egymást kiegészítő csoport-lojalitások, a piramisszerűen építkező hierarchia és hatalomkoncentráció helyett egymást átfedő autoritások, illetve a belső határok hiánya lesz a jellemző.⁷³ A centrum–periféria viszony nem a politikailag irányadó erős államok és a lemorzsolódottak, hanem az Unió és a csatlakozásra várók közötti átjárható határvonalat jelenti, bár ez nem feltételez felívelő világméretű integrációt. Az új paradigma további részeként, de hasonlóan a középkori erőszakszervezetekhez, a posztvesztfáliai Európában a katonai és rendőri szervezetek többszintű védelmi szövetségekre és hálózatokra tömörülve, egymást átfedve fejtenék ki tevékenységüket. Markáns különbség, hogy a redisztribúciós politikai juttatások, a funkcionális kompetenciák és a területi egységek közötti idealizált egység és konvergencia szétbomlana, a szuverenitást különféle funkcionális grémiumok gyakorolhatnák – több vertikálisan alárendelődő: helyi, regionális, nemzeti és transznacionális fórum. Pontosabban az egykor a szuverén hatalomra tartozó kérdések megoldásában mások is részt vállalnának. A megoldandó kérdéseket elválaszthatnák egymástól, ami teljességgel elképzelhetetlen a szuverén nemzetállam horizontális világában. Ez utóbbi pedig nem jelentett mást, mint egy olyan hitre épített politikai és döntéshozatali gépezetet, hogy minden, a közösséget érintő kérdést egyetlen szervezetnek *egyetlen problémacsomagként* és egységes mechanizmussal kell kezelnie. Ennek okán a szuverenitás jogköreinek kimerítő és tételes felsorolásánál is fontosabb volt annak formális meghatározása és a törvényhozási tevékenységre való általános utalás: a szuverenitás hivatott kezelni minden jelenlegi és jövőbeli társadalmi kérdést.

A non-territoriális alternatívát nemcsak opcióként, de esetleges ténylehetként sem kerülhetjük meg, függetlenül attól, hogy óhajtjuk-e vagy nem. Hedley Bull öt kritériumot sorol fel a neomedievális politikai rendszer meghatározására: fokozódó nemzetközi integráció, államok dezintegrációja, a magánerőszak nemzetközi megjelenése, nemzetközi szervezetek térhódítása, a világ technológiai egységessülése.⁷⁴ Ilyen körülmények között – amelyek meglétét egyre fokozottabb mértékben tapasztalhatjuk – elgondolkodtató, hogy milyen mértékben alakulhat át társadalmunk alapszerkezete, emberi környezetünk, ha ezek a tendenciák tovább folytatódnak. A modern gazdasági rendszer kalkulációja egy olyan teret képzelt el, amelyben a különféle tranzakció-típusok, illetve az ezekre alkalmazható szabályok és jogi normák kimerítő pontossággal meghatározhatók, és a költségek csökkentése végett könnyen áttekinthetők. Egyesek szerint ezeknek a tényezőknak a hiánya olyan megrendítő szabályozási

⁷³ Jan Zielonka: How new enlarged borders will reshape the European Union. *Journal of Common Market Studies*, 39. (2001) / 3., 507–536.

⁷⁴ Hedley Bull: *The anarchical society: a study of order in world politics*. Macmillan, London–Basingstoke, 1977, 264–275.

váltságokhoz vezethet, amelyek leírására még fogalmakkal sem rendelkezünk.⁷⁵ A gazdasági folyamatok virtuálissá válásával kétségessé válik a nemzeti termék, a nemzeti technológia vagy a nemzeti gazdasági társaság meghatározása. A szabadkereskedelmi területek, ipari parkok, offshore cégek eddig még csak a diplomácia világában ismerős extraterritorális kivételes helyzetét a gazdasági intézményrendszer erőteljesen specializált birodalmaira is kiterjesztették. Láthatjuk, minőségileg ez mennyire más terület, mint „amelyet tábornokok fogalmaztak meg földrajzi szempontok szerint, akik korábbi századokban a terület nemzetivé válása érdekében háborúztak”.⁷⁶ Ám, ha ez a tendencia folytatódik vagy válsággá alakul, Walzer elképzelése a törzsek és az erődítmények világáról szükséges lehet a túléléshez.

⁷⁵ Saskia Sassen: *Elvesztett kontroll? Szuverenitás a globalizáció korában*. Helikon, Budapest, 2000, 39.

⁷⁶ I. m. 46.